

ГЛАВА 83 НАБУТТЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

Стаття 1212. Загальні положення про зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави

1. Особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (поп'єтерпїлого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпїлому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

2. Положення цієї глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведїнки набувача майна, потерпїлого, інших осіб чи наслідком подїї.

3. Положення цієї глави застосовуються також до вимог про:

1) повернення виконаного за недїйсним правочином;

2) витребування майна власником із чужого незаконного володїння;

3) повернення виконаного однією із сторїн у зобов'язанні;

4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

1. Стаття 1212 ЦК вкрай широко визначає підстави виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без додаткової правової підстави. Такими можуть бути дії набувача майна, потерпілого, інших осіб. Підставою таких зобов'язань можуть бути події. Але це не означає, що в усіх випадках безпідставного отримання чи збереження майна внаслідок зазначених дії (подій) виникають зобов'язання, передбачені ст. 1212 ЦК. Предметом регулювання інституту безпідставного отримання чи збереження майна є відносини, які виникають у зв'язку з безпідставним отриманням чи збереженням майна і які не врегульовані спеціальними інститутами цивільного права.

2. Відносини щодо повернення власникові або передання іншій особі знахідки, бездоглядної домашньої тварини, відшкодування витрат, пов'язаних з такими обставинами, регулюються спеціальними правилами ст. 337 — 342 ЦК, що виключає застосування до цих відносин ст. 1212 — 1215 ЦК.

3. Зазначення у п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК про те, що ст. 1212 — 1215 ЦК застосовуються до вимог про повернення виконаного за недійсним правочином, не означає, що таку вимогу слід пред'являти з посиланням на ці статті. При витребуванні майна у особи, якій воно було передане на виконання правочину, що є нікчемним або визнаний судом недійсним, слід посилатись на ст. 216 ЦК та інші спеціальні положення законів. Але було б неправильним і твердження про те, що норми інституту набуття, збереження майна без достатньої правової підстави взагалі не можуть застосовуватись до правовідносин щодо повернення виконаного за недійсним правочином. Покладаючи на сторони обов'язок повернути отримане на виконання недійсного правочину, ст. 216 ЦК не встановлює строку виконання цього обов'язку. За таких умов немає підстав вести мову про наслідки порушення строку. Проте оскільки положення глави 83 Цивільного кодексу застосовуються до повернення виконаного за недійсним правочином, із ст. 1214 ЦК впливає, що особа, яка набула майно на підставі недійсного правочину, зобов'язана повернути це майно, як тільки вона дізналась чи могла дізнатись про те, що її володіння не має правової підстави. Якщо ж особа цей обов'язок не виконала, із зазначеного моменту обчислюється строк, за який відшкодовуються отримані від майна доходи. Стаття 1212 ЦК, як зазвичай вважається, підлягає застосуванню також до відносин щодо повернення переданого на виконання правочину, який не було вчинено, чи договору, який не було укладено (за термінологією ч. 8 ст. 181 ГК [31] — договору, який не відбувся). Вважається, що на ці відносини прямо поширюється чинність положень глави 83 Цивільного кодексу, що виключає застосування до них за аналогією ст. 216 ЦК.

Але в перспективі слід розраховувати на зміну як теоретичного підходу, так і судової практики до Правовідносин, про які йдеться. Справа в тому, що визначення невчиненого правочину або неукладеного договору законодавець не дає. Із законодавства (ст. 210, 640 ЦК; ч. 8 ст. 181 ГК) лише впливає, що до настання відповідних юридичних фактів правочин не може визнаватись вчиненим, а договір — укладеним. Питання про співвідношення понять неукладеного договору і недійсного договору чинне цивільне законодавство спеціально не вирішує. Але його певне розуміння із законодавства впливає. І ігнорувати це розуміння не можна. Воно полягає в такому. Відповідно до частини другої ст. 15 Закону «Про оренду землі» [165] відсутність у договорі хоча б однієї із істотних умов є підставою для визнання його недійсним. У первинній редакції частини другої ст. 18 Закону «Про іпотеку» [156] у разі відсутності в іпотечному договорі хоча б однієї із істотних умов такий договір визнавався неукладеним. Але 15 грудня 2005 р. ця частина була викладена в новій редакції: відсутність в іпотечному договорі хоча б однієї із істотних умов була визнана підставою для визнання іпотечного договору недійсним за рішенням суду. Звідси слід зробити такі висновки: 1) із абзацу першого ч. 1 ст. 638 ЦК непрямо впливає, що до досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов у належній формі договір не може вважатись укладеним. Додатково за наявності відповідних вимог закону договір не може вважатись укладеним до його нотаріального посвідчення або державної реєстрації (ч. 3 ст. 640 ЦК); 2) не-погодження сторонами хоча б однієї із істотних умов є підставою визнання договору недійсним за рішенням суду; 3) неукладений договір є різновидом оспорюваного договору (правочину); 4) у разі, коли договір є неукладеним і з цієї причини суд визнає його недійсним, настають наслідки, передбачені ст. 216 ЦК. Отже, до таких відносин ст. 1212 ЦК не застосовується.

4. Положення про поширення чинності інституту безпідставного набуття або збереження майна на вимоги про витребування майна власником із чужого незаконного володіння (п. 2 ч. 3 ст. 1212 ЦК) не може застосовуватись як таке, що суперечить спеціальним правилам (ст. 388 — 390 ЦК). Стаття 390 ЦК досить детально регулює відносини щодо розрахунків при поверненні майна із чужого незаконного володіння до моменту фактичного повернення майна, у зв'язку з чим відпадає необхідність у застосуванні до цих відносин у будь-якій частині ст. 1214 ЦК.

5. Стаття 1212 ЦК не може бути підставою вимог про відшкодування різниці в цінах між моментом виконання недійсного правочину та моментом припинення виконаного. Тут маються на увазі такі випадки. На початку 2001 р. сторони уклали та виконали договір купівлі-продажу квартири. У 2004 р. цей договір був визнаний судом недійсним, у зв'язку з чим на кожну зі сторін судовим рішенням було обов'язок повернути іншій стороні отримане на виконання цього договору. Продавцеві квартири покупець повернув суму коштів, сплачену за квартиру, а покупець повернув продавцеві квартиру. Але за період 2001 — 2004 рр. ціни на квартири збільшились майже втричі. Покупець вимагав стягнення на його користь різниці в цінах, але суд відмовив у задоволенні цієї вимоги за відсутності правової підстави.

6. Таким, що не може застосовуватись, слід визнати п. 4 ч. 3 ст. 1212 ЦК. Відповідно до цього пункту має здійснюватись відшкодування шкоди, заподіяної за умов, що визначені цим пунктом. Але ж відповідні положення інституту відшкодування шкоди досить детально регулюють відносини щодо підстав та змісту зобов'язань, на які поширюється чинність цього інституту. Якщо є відповідні підстави, виникають зобов'язання щодо відшкодування шкоди, на які поширюється інститут відшкодування шкоди. Якщо таких підстав немає, але є обставини, передбачені ч. 1 ст. 1212 ЦК, застосовуються положення глави 83 Цивільного кодексу. І лише у тих випадках, коли при визначенні розміру відшкодування шкоди на підставі ст. 1192 ЦК не були враховані платежі, що передбачені ст. 1214 ЦК, до відносин щодо відшкодування шкоди може застосуватись ст. 1214 ЦК.

7. Правило п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК є найбільш складним для правозастосування. Необхідність у поверненні виконаного однією із сторін договору виникає у разі до-строкового припинення договору (до його повного виконання). Якщо одна сторона своє зобов'язання до цього належно виконала, таке виконання втрачає правову підставу. У випадках коли положеннями законодавства про окремі види зобов'язань передбачено обов'язок повернути отримане на виконання зобов'язання у зв'язку з достроковим припиненням зустрічного зобов'язання, повернення отриманого регулюється нормами інституту, що поширюються на відповідні зобов'язальні правовідносини. Якщо відповідний правовий інститут не містить таких норм, повернення виконаного здійснюється відповідно до норм інституту набуття або збереження майна без достатньої правової підстави. Застосуванню цих норм при зміні або розірванні договору не перешкоджає ч. 4 ст. 553 ЦК. У цій частині визначається, що сторона договору не має права вимагати повернення того, що було виконане сторонами за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Дійсно, право вимагати повернення виконаного надається не стороні договору, а суб'єкту, який уже втратив статус сторони договору. Аналогічно й обов'язок повернення несе не сторона договору, а суб'єкт, який мав такий статус у минулому.

8. Крім викладеного, норми інституту набуття або збереження майна без достатньої правової підстави підлягають застосуванню в таких випадках:

1) у разі отримання юридичною особою вантажу, що помилково доставлений на його адресу, маючи на увазі, що ч. 2 ст. 310 ГК покладає на одержувача обов'язок прийняти вантаж, який прибув на його адресу, незалежно від того, був цей вантаж замовлений чи

ні;

2) у разі отримання безготівкових коштів на поточний рахунок особи в банку за відсутності правової підстави для перерахування коштів або без зазначення в платіжному дорученні про таку підставу. За наявності такої підстави застосування норм інституту набуття або збереження майна без достатньої правової підстави є можливим у таких випадках. Якщо кредитор за наявності за боржником дебіторської заборгованості перед ним отримав на поточний рахунок у банку безготівкові кошти, вони спрямовуються на цілі, що зазначаються у платіжному дорученні платника та повідомляються банком одержувачеві платежу, з урахуванням правил ст. 534 ЦК. У межах цієї статті одержувач платежу може відобразити отриманий платіж у документах бухгалтерського обліку як такий, що погашає дебіторську заборгованість боржника. Але у випадку, коли боржник має заборгованість перед кредитором за декількома зобов'язаннями, і платіж відповідно до розпорядження платника призначений для погашення заборгованості за одним із цих зобов'язань, надлишок отримує режим безпідставно набутого майна. Він підлягає поверненню платнику. Але одержувач платежу вправі зробити заяву про залік зустрічних однорідних (грошових) вимог;

3) у разі виявлення надлишку товарів при їх прийманні за кількістю виникає зобов'язання щодо повернення як безпідставно отриманого цього надлишку;

4) при виявленні недостачі товарів правовий режим безпідставно отриманого майна має грошова сума, що була сплачена за товар, якого не вистачає;

5) при виконанні зобов'язання на користь первісного кредитора, якщо воно підлягало виконанню на користь нового кредитора (у разі заміни сторони в зобов'язанні);

6) при виконанні зобов'язання поручителем, яке вже було виконане основним боржником, чи навпаки;

7) при неможливості стягнення боргу, підтвердженого векселем, унаслідок порушення строку пред'явлення його до оплати або порядку звернення із заявою про здійснення протесту в неплатежі (крім випадків пропуску позовної давності, встановленої ст. 30 Уніфікованого закону про переказний вексель і простий вексель [3]).

Стаття 1213. Повернення в натурі безпідставно набутого майна

1. Набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуте майно в натурі.

2. У разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна.

1. За загальним правилом, набуте або збережене без достатньої правової підстави майно підлягає поверненню в натурі. Лише при неможливості повернення майна в натурі відшкодується його вартість. Ця вартість визначається за цінами на момент «розгляду судом справи» (таким моментом слід вважати день прийняття судом рішення) про повернення майна.

Стаття 1214. Відшкодування доходів від безпідставно набутого майна і витрат на його утримання

1. Особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна з часу, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння

цим майном без достатньої правової підстави. З цього часу вона відповідає також за допущене нею погіршення майна.

Особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, має право вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи.

2. У разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними (стаття 536 цього Кодексу).

1. Зміст зобов'язань щодо набуття або збереження майна без достатньої правової підстави не обмежується обов'язком боржника повернути безпідставно набуте чи збережене майно. Особа, яка безпідставно набула або зберегла майно, зобов'язана також відшкодувати іншій стороні всі доходи, які названа особа одержала чи могла одержати від цього майна за період від дня, коли ця особа дізналася чи могла дізнатися про володіння майном без достатньої правової підстави, до дня фактичного повернення майна.

2. Ще один обов'язок, який несе особа, яка набула майно без достатньої правової підстави перед кредитором, — це обов'язок відшкодувати грошову суму, що складає різницю у вартості майна, якщо вона зменшилася в результаті дій чи бездіяльності цієї особи за період від дня, коли особа дізналась або повинна була дізнатись про безпідставність набуття майна. Із ч. 1 ст. 1214 ЦК можна зробити висновок про юридичний склад, який породжує зазначений обов'язок особи, яка безпідставно набула майно. До цього юридичного складу входять: 1) погіршення майна; 2) дії або бездіяльність особи, яка набула майно; 3) причинний зв'язок між цими діями чи бездіяльністю та погіршення майна; 4) коли ідеться про те, що особа відповідає, до цього складу має входити вина названої особи (ст. 614 ЦК). Тут законодавець виходить із того, що особа, яка набула майно без достатньої правової підстави, має турбуватись про це майно як про своє власне. При цьому виключається покладення на особу, що набула майно без достатньої правової підстави, обов'язку відшкодувати грошову суму, на яку зменшилась вартість цього майна, якщо таке погіршення сталося до того, як зазначена особа дізналась про безпідставність набуття майна.

3. На стороні суб'єкта, що має право вимагати повернення майна від особи, яка набула чи зберегла його без достатньої правової підстави, також виникає зобов'язання перед цією особою. Його зміст полягає у відшкодуванні особі, яка безпідставно набула чи зберегла майно, необхідних витрат на майно, які зроблені цією особою від часу, коли вона дізналась чи могла дізнатись про безпідставність набуття або збереження майна.

4. Пряме посилання у ч. 2 ст. 1214 ЦК на ст. 536 ЦК означає, що в силу ч. 2 ст. 1057, ч. 2 ст. 1054 ЦК розмір процентів при цьому має визначатись відповідно до ч. 1 ст. 1048 ЦК (а не ч. 2 ст. 625 ЦК). Отже, розмір процентів визначається на рівні ставки Національного банку України на день, за який нараховуються проценти.

Стаття 1215. Безпідставно набуте майно, що не підлягає поверненню

1. Не підлягає поверненню безпідставно набуті:

1) заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї, пенсії, допомоги, стипендії, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування, якщо їх виплата проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку набувача;

2) інше майно, якщо це встановлено законом.

1. Суспільні відносини, що регулюються цивільним законодавством, визначаються ч. 1 ст. 1 та ч. 1 ст. 9 ЦК. Але заборона вимагати повернення безпідставно набутих коштів, що встановлена ст. 1215 ЦК, має значно більш широку сферу дії.

2. Стаття 127 КЗпП [17] регулює тільки відносини між роботодавцем (власником або уповноваженим ним органом) та працівниками з приводу відрахувань із заробітної плати. Тому зазначення у цій статті про право роботодавця видати в межах певного строку наказ (розпорядження) про відрахування із заробітної плати не зачіпає решти

правовідносин, які виникають унаслідок безпідставної виплати заробітної плати та на які поширюється чинність ст. 1215 ЦК. Заробітна плата, що виплачена добровільно й отримана безпідставно, не підлягає поверненню, крім випадків, коли вона була виплачена в результаті лічильної помилки роботодавця або недобросовісності з боку набувача.

3. Викладене в попередньому пункті правило поширюється на платежі, про які йдеться далі:

1) платежі, що прирівнюються до заробітної плати. До таких платежів належить віднести всі платежі, що здійснюються роботодавцями на користь працівників та зазначені у ст. 2 Закону «Про оплату праці» [69] (всі види оплати праці, гарантійні і компенсаційні виплати);

2) пенсії. У ч. 1 ст. 1215 ЦК прямо зазначається на те, що ця стаття поширюється на безпідставно виплачені пенсії. Але ж переважно перед цим правилом застосовується частина перша ст. 103 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [161], відповідно до якої стягненню на підставі рішення органу соціального забезпечення підлягають суми пенсій, надміру виплачені пенсіонерам внаслідок зловживань з його боку. При цьому термін «зловживання» визначається досить широко, зокрема, як подання документів з явно неправильними відомостями, неподання відомостей про зміни у складі сім'ї. Отже, безпідставно виплачена сума пенсії у зв'язку з лічильною помилкою не стягується;

3) допомоги. Йдеться про всі види допомоги, що виплачуються в порядку загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також інші види допомоги (в тому числі і ті, що виплачуються роботодавцем за заявами працівників). Закони «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [112] і «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» [125] не встановлюють будь-яких правил щодо повернення безпідставно отриманих страхових виплат. Тому до цих відносин прямо застосовується ст. 1215 ЦК. Частина 3 ст. 36 Закону «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [114] встановлює спеціальні правила про повернення безпідставно отриманих допомоги по безробіттю та інших виплат, передбачених цим Законом, що виключає застосування до

таких відносин ст. 1215 ЦК. Частина 3 ст. 36 цього Закону покладає на застрахованого обов'язок повернути суми виплаченого забезпечення і вартість наданих по-слуг, якщо вони були виплачені внаслідок умисного невиконання застрахованим своїх обов'язків (щодо надання відомостей про обставини, які впливають на право отримання забезпечення та відповідних соціальних послуг). Такий самий обов'язок покладається на застрахованого у разі «зловживання ними» (обов'язками). Це є один із випадків, коли в законі допущена очевидна помилка. Зловживати обов'язками не можна, бо зловживання взагалі можливе лише у сфері, де особі надаються певні можливості, в тому числі і правові. З огляду на припустимість врахування при тлумаченні актів законодавства якості нормативного матеріалу, наведене положення ч. 3 ст. 36 Закону «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» має тлумачитись так: підставою повернення застрахованим отриманих сум допомоги або вартості отриманих соціальних послуг є зловживання з боку застрахованого, унаслідок якого виплата забезпечення чи надання соціальних послуг здійснювались без достатньої правової підстави.

У разі припинення застрахованим професійної підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації за направленням державної служби зайнятості без поважних правил або відмови працювати за одержаною професією (спеціальністю) на нього покладається обов'язок відшкодування суми витрат на професійну підготовку, перепідготовку або підвищення кваліфікації (абзац другий ч. 3 ст. 36 Закону «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»);

4) стипендії. Чинне законодавство про стипендії не встановлює будь-яких спеціальних правил щодо повернення безпідставно отриманої стипендії. Тому до таких відносин прямо застосовується ст. 1215 ЦК;

5) відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Інститут відшкодування шкоди не регулює відносини щодо повернення надміру отриманих сум відшкодування. Такі відносини регулюються інститутом набуття, збереження майна без правової підстави. Але за відсутності обставин, на які зазначається у ст. 1215 ЦК (рахункової помилки чи недоброчесності з боку набувача), повернення сум відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, не здійснюється;

6) аліменти. Сімейний кодекс [28] не встановлює будь-яких правил щодо повернення безпідставно отриманих аліментів. Такі відносини регулюються ст. 1215 ЦК. Чинність цієї статті поширюється також на відносини щодо повернення інших грошових сум,

виплачених фізичній особі як засіб до існування.